

Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe

HASAN KAYIKLIK
DOÇ. DR., ÇUKUROVA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
e-mail: hkayiklik@cu.edu.tr

abstract

Belief, Faith and Doubt from Psychological Perspective. In this study, we evaluated belief, faith and doubt according to the psychology of religion. Firstly, we explained the differences between belief and faith. Because, belief is a more static term, on the other hand faith is a much more dynamic term. Secondly, we studied "how does belief become faith?" and saw that some influences are stimulating the growth of belief into faith. Finally, we discussed the relationship of belief and faith with doubt. To sum up, we understood that belief is different from faith and that belief and faith have a relation with doubt.

key words

Belief, Faith, Doubt, Psychology of Religion

Giriş

İnanç, dinlerin merkezî kavramlarından biridir ve din bilimcileri dini tanımlarken genellikle iki konuya vurgu yaparlar. Bunlardan birincisi inanç ya da inançlar, ikincisi ise güdüleri bu inanç veya inançlardan kaynaklanan uygulamalardır.¹ Bu açıdan bakıldığında, inanç, dinlerin olmazsa olmaz kavramlarından biri olarak değerlendirilebilir. Konu din psikolojisiyle ilişkilendirildiğinde ise şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Din psikolojisinin konusu en kısa ifadeyle "öznel dinsel yaşayış" olarak belirlenebilir. Dinsel yaşayış ise çeşitli boyutlar içermektedir. Bu boyutlardan biri de inanç boyutudur. Öyle ise "inanç" din psikolojisinin incelemesi gereken bir konudur.

Bu çalışmada, böyle bir gereklilikten hareketle inanç konusu psikolojik bir bağlamda ele alınacaktır. Bunun için, önce, bazen birbirlerinin yerine,

¹ S.L.Jr. Donald, "Belief", in *Critical Terms for Religious Studies*, (ed. ted by Mark C. Taylor). Chicago & London 1998, s. 21.

bazen de birbirinden farklı anlamlarda kullanılan inanç ve iman kavramları üzerinde durulacak ikinci olarak inancın gelişimi ele alınacak, daha sonra ise bunların şüphe ile ilişkisi ve şüphenin kaynakları araştırılacaktır.

İnanç ve İman:

Bu iki kavram Türkçe'de olduğu gibi diğer dillerde de farklı anlamlar taşımakla birlikte zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Örneğin İngilizce'de "belief" (inanç) ve "faith" (iman) kavramları böyle bir özellik göstermektedir. Ama alanın uzmanları bunların birbirinden farklı anlamlar taşıdıklarını açık bir biçimde ortaya koymaktadırlar. Anlam bakımından aralarında fark olmasına rağmen iman (faith) ve inanç (belief)in, birbirlerinin yerine sık sık kullanıldığını belirten ünlü psikolog G. W. Allport, bu kavramlar arasındaki farkı şöyle açıklamaktadır: Az emin olduğumuz inançları ifade etmek için iman kavramını kullanmaya eğilimliyiz. Gözlerimize inanırız, iki kere ikinin dört ettiğine inanırız. Oysa iyiliğin kötülüğe zaferine iman ederiz. İman, yalın bir inançtan daha çok, sıcak bir etki de taşır. Sorulduğu zaman çoğu insan, Tanrı'ya inandığını söyler. Fakat bir insan "Tanrı'ya iman ediyorum" derse, bu cümle onun kişilik yapısında, din duygusunun önemli bir yere sahip olduğunu gösterir². Bu düşünceye göre inanç, imandan daha kesindir. Diğer bir ifadeyle kesinlik bakımından iman inanca göre daha zayıf bir özellik göstermektedir. Ayrıca inanç yalın ve etkisiz olarak nitelenirken imanın insan üzerinde daha derin ve daha sıcak bir etkiye sahip olduğu ve onun kişilik yapısında yer aldığı vurgulanmaktadır.

İmanın insan üzerinde güçlü ve derin etkiler yapması, kelâmcıların iman tanımından da çıkarılabilir. Örneğin Aydın'a (1984) göre imanda, insanı emniyet, sükûn ve huzura kavuşturan, kesin olarak ve içten gelerek inanma ve doğrulama vardır³. Buna göre iman, içten ve arzulu bir kabul ile gerçekleşir ve böyle bir kabul, insana güven ve huzur verir. Bazı İslâm bilginlerine göre, iman, yalnızca ve belirgin olarak kalbin iç eylemidir ve onun yeri kalptir⁴. Nitekim İmam-ı Azam'a göre iman "Allah'ı ve Allah katından gelen şeyleri kalb ve lisan ile tasdik"⁵ anlamına gelmektedir. Kalp ise "iç dünyada oluşan bir sezgi, bir kavrayıştır"⁶. Öyleyse iman, insana dışarıdan yüklenen bilgilerin kabulünün ötesinde bir süreçtir. İnsan, bu süreçte 'kalp'

² G.W. Allport, *The Individual and His Religion: A Psychological Interpretation*, London 1950, s. 140.

³ A.A. Aydın, *İslâm İnançları: Tevhid ve İlm-i Kelam*, İstanbul 1984, s. 149.

⁴ T. İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, (Çev. S. Ayaz), İstanbul 1984, s. 78-79.

⁵ İmam-ı Azam Ebu Hanife, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, (Çev. M. Öz), İstanbul 1981, s. 17.

⁶ M. İkbâl, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (Çev. A. Asrar), İstanbul 1984, s. 34.

diye ifade edilen sezgi ve kavrama güçlerini harekete geçirerek iman nesnesine, yani Allah'a ulaşmaktadır. Buradan hareketle, imanın aklın ve duyuların ön planda olduğu bilgiden daha farklı özelliklerinin bulunduğu sonucuna varılabilir. İmanı bilgiden ayıran bu farklı özellik ise imanda kalbin devreye girmesidir. Kalbin devreye girdiği, yani kalbin etkin olduğu kavrama biçimi, bu kavrayışın öznesi için çok önemli ve sağlam olmakla beraber diğer insanlar için o kadar önemli olmayabilir. Çünkü imanın bu yönü öznel bir özellik taşımaktadır.

İnançla imanın birbirinden farklı olduğunu söyleyen Allport, iman ile bilgiyi de birbirinden ayırır. Ona göre duyu algısı, akıl yürütme ve başkalarının inançlarıyla uyumlu olan inançlara *bilgi (knowledge)*; bütün bu desteklerden mahrum olan inanca *vehim (delusion)*; inançların çoğunda olduğu üzere yukarıda anılan ölçütler arasında yer alan olasılıklar üzerine temellenen inanca da *iman (faith)* denir. İman olasılıklar üzerine temellendiği için bütün iman ifadelerinde, zihinsel yapıda fiilen etkin olmasa bile; şüphe kuramsal olarak olasıdır.⁷ Buradan şu anlam çıkarılabilir: İman, bilgi kadar kesin olmamakla birlikte vehim gibi desteksiz de değildir. O, bazı kanıtlara sahip olmakla birlikte kesinlik ifade etmez. Ama inanan insanın iman nesnesine yönelik olarak taşıdığı derin ve sıcak duygular, imanı bireyin kendisi için bilgiden daha güçlü hale getirir. Buradan da imanın bireyselliğine geçilebilir. Nitekim iman ile inanç arasındaki farkı bu açıdan ele alan Catalan'a (1994) göre dinsel tecrübenin çeşitliliği içinde farklı biçimlerde görülebilen iman, bireysel bir özellik taşır. Buna karşın inanç, içinde yaşanan toplumun kültürüne bağlı olarak gelişir. Bu, inancın imana göre daha toplumsal bir özellik taşıdığı anlamına gelir⁸. Buna göre toplumda yaşanan değerler, bireylere inanç olarak geçerken, bu inançların bireyin duygularıyla beslenmesi, onları iman haline getirmektedir.

İman-inanç ayrımı üzerinde duran psikologlardan biri de W. H. Clark'tır. Ona göre bu kavramların arasında anlam bakımından bir fark vardır ama asıl fark büyük ölçüde psikolojiktir. İnanç (belief), statik bir kavramdır ve inanılan nesneye karşı güçlü, pozitif bir duygusal tutum içermez. Yarın yağmurun yağacağına inanmam beni çok fazla etkilemez. Uyarıcı-tepki düzeyinde, Tanrıya inanmak da böyledir. Daha zengin bir çeşitlilik içermekle beraber, entelektüel anlayış düzeyinde dinsel inançlar da aynı özelliği taşır. Buna karşın iman (faith), daha canlı bir terimdir ve insana heyecan verir. "Tanrıya iman etmek", ona sözel bir inancı ifade etmez, inananda

⁷ Allport, a.g.e., s. 157.

⁸ J.F. Catalan, *L'homme et sa Religion: Approche Psychologique*, Paris 1994, s. 98/100.

saygı uyandıran bir sadakati ifade eder. İman teriminin içinde barındırdığı bir diğer özellik, inanan için bir risk taşımasıdır. Yarın yağmur yağacağına inanmam benim için bir risk taşımaz. Çünkü burada her olasılık benim için küçük farklar meydana getirir. Diğer taraftan Tanrının varlığına inanma dikkate alındığında, burada fark vardır. Çünkü Tanrının varlığını iki kere ikinin dört ettiği gibi bilmiyorum. Bu da Tanrının varlığı konusunda bir çeşit riske dayandığım anlamına gelir⁹. Bunun anlamı şudur: İnanç, daha çok bilgi ve kesinliğe dayanırken, imanda daha çok teslimiyet ve bağlılık ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla konuya bilgi açısından bakıldığında, iman daha yüksek risk taşımaktadır. Çünkü birbirleriyle karşılaştırıldığında, imanda doğruluk olasılığı, inançta ise güven ve teslimiyet düzeyi daha düşüktür. Kısacası, inançta kanıt, imanda ise kanıt olsun ya da olmasın duygusal bağlanma ön plana çıkmaktadır¹⁰. Bir başka ifadeyle, imanda zihinsel süreçlerden daha çok duygusal süreçler yer almaktadır¹¹. Türk müfessiri Elmalılı M. H. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* adlı eserinde "O kimseler ki, gaybe iman ederler"¹² ayetini yorumlarken imanda etkin olanın, insanın hisleri, kalbi, ruhu ve aklı olduğunu ifade eder¹³. Bunlar da imanda önemli olan şeyin, iman eden kimsenin ruhsal özellikleri olduğunu göstermektedir. Böyle olunca, 'bir insanın ruh dünyası ne kadar gelişmiş ise iman etme donanımı da o kadar gelişmiştir' sonucuna varılabilir. Ruh dünyası yeterince gelişmemiş kişiler de iman edebilirler, ama bunlar iman etmekte zorlanırlar. Çünkü iman etme, ruhsal donanımın gücüyle doğru orantılıdır. İman ve inancın farklılığını Hökekleli (1992) şöyle ifade eder: İnanç, imana göre daha genel bir kavramdır. İman ise daha özel bir alan için kullanılmaktadır¹⁴. Biz yarın yağmurun yağacağına, sınavda başarılı olacağımıza, Allah'ın varlığına inanırız. Ama bunlardan sadece Allah'ın varlığına iman ederiz. Bu örnekler, inancın genel imanın ise özel alanlarda kullanıldığını göstermektedir.

Vergote'a göre ise dinsel anlamda "inanmak" eyleminin karşılığı olarak kullanılan ad, "inanç" değil "iman"dır. Ona göre "iman", "inanıyorum ki Allah vardır" cümlesinde kullanılan "inanmak" kelimesi gibi teorik bir anlatıstan çok daha zengin bir içeriğe sahiptir ve imanın içerisinde "güven" saklıdır. Vergote, bu düşünceden hareketle, dindarlığın "inanma boyutu"nu

⁹ WH. Clark, *The Psychology of Religion: An Introduction to Religious Experience and Behavior*, New York 1961, s. 224-225.

¹⁰ H. Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, İstanbul 1992, s. 76.

¹¹ W. James, *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, London 1945, s. 145.

¹² Bakara 213.

¹³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, Tarihsiz, C. I, s. 172.

¹⁴ H. Hökekleli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 156-157.

"ideolojik boyut" olarak adlandıran Glock ve Stark'ı "yersiz bir ilmi tarafsızlık isteğiyle imanı dünyanın bir tür görüntüsüne (vision) indirgemek ve inananın hususi durumunu tanımazlıktan gelmek"le suçlar¹⁵. Görüldüğü gibi Vergote, imanı sıradan bir inançtan ayrı tutmaktadır. İnançtan farklı olarak, imanın içinde saklı olan "güven"e vurgu yapmaktadır. İman, bir bakıma inancın içte yaşanmasıdır. Bu gerçeği Tolstoy (1998) şöyle ifade eder: "Din... kendi dışımızda gözlemlenen bir olgu. İman... ise bu olgunun içimizde tecrübe edilmesidir" ve o şuurlu bir ilişkidir¹⁶.

Diğer taraftan Topçu, inançla iman arasındaki farkın bir içerik farkı olmayıp bir mahiyet farkı olduğunu ileri sürer. Ona göre "iman, tek başına ruhun alanını işgal etmek üzere, bütün diğerlerini bastırarak veya az-çok onları gözden düşürerek gelişen bir inançtır"¹⁷. Bu ise, basit bir ifadeyle, imanın, inancın gelişmiş bir biçimi olduğu anlamına gelir.

İmanın birey için yönelim, ümit ve cesaret kaynağı olduğunu söyleyen ve onu insanın evrensel bir özelliği olarak gören Fowler'e göre din çevreden miras olarak alınan yığılmalı geleneklerdir. İman ise miras olarak alınan dinin öznellesmesi anlamına gelir¹⁸. Bu düşünceden şöyle bir sonuca gidebiliriz: İnsan miras olarak aldığı değerlere inanır, inanılan bu değerler bireyin özellikleriyle yoğrulup öznelleştiği zaman iman haline gelir.

Bu açıklamaları özetleyecek olursak, inancın imana göre daha genel, toplumsal, ilkel, kesin, kanıtlı, statik, bilişsel yanının ağır bastığını, buna karşın imanın daha özel, riskli, bireysel, duygusal, gelişmiş olduğunu, nesnesine karşı pozitif duygular içerdiğini söyleyebiliriz.

İnanç ve iman farklılığını insanın psikolojik yapısında arayan psikologlar da vardır¹⁹. Psikolojik olarak bazı insanlar inanmaya, bazı insanlar ise iman etmeye daha uygun özelliklere sahip olabilirler. Bu düşünceyi yukarıda üzerinde durduğumuz inanç ve iman özelliklerine uyarlıysak şöyle bir sonuca varabiliriz: Donanımlarının bir sonucu olarak bazı insanlar, genel, toplumsal, kesin, ifade edilebilir, bilişsel ve statik değerlere daha yatkın özellikler sergilerken diğer bazı insanlar, özel, bireysel, riskli, tecrübeye

¹⁵ A. Vergote, *Din İnanç ve İmansızlık*, (Çev. V. Uysal), İstanbul 1999, s. 175-176.

¹⁶ L.N. Tolstoy, *Din Nedir?* (Çev. M. Çiftkaya), İstanbul 1998, s. 30.

¹⁷ N. Topçu, *İsyan Ahlakı*, (Çev. M. Kök, M. Doğan), İstanbul 1995, s. 139.

¹⁸ J.W. Fowler, "Faith and the Structuring of Meaning", in *Faith Development and Fowler*, (ed. by C. Dykstra & S. Parks), Birmingham 1986; a.y., "The Vocation of Faith Developmental Theory", in *Stages of Faith and Religious Development: Implications for Church, Education and Society*, (Edited by, James W. Fowler, Karl Ernst Nipkow and Friedrich Schmeitzer), Britain 1992.

¹⁹ M.J. Meadow & R.D. Kahoe, *Psychology of Religion: Religion in Individual Lives*, New York 1984, s. 190-191.

dayalı, duygusal ve pozitif duygular içeren değerlere daha yatkın özellikler sergileyebilir. Bu düşünceden hareketle, insanlar arasında görülen inanç ve iman farklılığının onların donanımlarıyla ilgili olduğu söylenebilir.

İnancın Gelişimi

İnancın oluşup gelişmesine geçmeden önce şu soru akla gelebilir: “Bir insan için inanç mı önce gelir yoksa iman mı?” Ya da “bir insan öncelikli olarak inanır mı yoksa iman mı eder?” Bu soruyu yanıtlamak için dinsel yaşayışın ilk ortaya çıktığı çocukluk yıllarına gitmek durumundayız. Çocukluğa döndüğümüzde sorumuz “Bir çocuk önce inanır mı yoksa iman mı eder?” şeklindeki ifade edilir.

Çocuğun dinsel yaşayışına baktığımızda, onun başlangıçta sözel bir inanca sahip olduğunu görmekteyiz. İnancın ister fitrî ister sonradan kazanılan bir özellik olduğunu kabul edelim, çocuğun inancı ilk yıllarda yeterince gelişmiş bir inanç değildir. Yavuz’un ifadesiyle “çocuk dininin karakteristik özelliklerinden birisi de dinî gelişmenin henüz tam şekillenmemiş ve belli ilkelere ulaşmamış olmasıdır”²⁰. Vergote da, çocukta dine uygun bir doğuştan donanım bulunduğunu ve bunun daha çok aile tarafından işlendiğini ileri sürer. Dinsel inanç için çocukta bulunan donanımlar aile tarafından işlenirken, çocuk dokuz yaşlarına gelinceye kadar ailenin kendisine sunduğu inancı sorgulamaz. Bunun sonucu olarak ailenin verdiği dinsel değerler, genellikle olduğu gibi kabul edilir²¹. Bu kabullenmede, sorgulama ve şüphe gibi süreçler etkin olmadığı için inanç, çocuksu bir kabul durumundadır. Çocuğun “kolay inanırlılık” özelliğine sahip olduğunu söyleyen Hökelekli, onun zihinsel süreçlerinin yeterince gelişmemiş olduğunu ve bunun sonucu olarak düşünmeden, şüphelenmeden ve karşı koymadan inanmaya hazır olduğunu ifade eder²².

Ancak unutulmamalıdır ki, çocuk, yedi yaşından itibaren yeni bir döneme girmektedir ve bu dönemde sorgulama yavaş yavaş kendini göstermektedir²³. İnançlarını aklın denetiminden geçirmek isteyen bu çocukların sayısı, 10–12 yaşlarında daha da yükselmektedir²⁴. Çünkü Piaget’in zihinsel

²⁰ K. Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara 1993, s. 43.

²¹ A. Vergote, “Çocuklukta Din”, (Çev. E. Fırat), *A.Ü.I.F.D.*, Ankara 1978, C. XXII, s. 315-317.

²² Hökelekli, a.g.e., s. 254.

²³ Yukarıda çocuğun dokuz yaşlarında değerleri sorgulamaya başladığı ifade edilmişti. Burada ise sorgulama yaşı yedi olarak verilmektedir. Bu yaşların kesin olmayıp, yaklaşık değerleri ifade ettiğini ve çocuğa, çocuğun içinde yetiştiği aileye ve topluma göre farklılaşabileceğini belirtmeliyiz.

²⁴ Yavuz, a.g.e., s. 138-139.

gelişim kuramına göre çocuk yedi yaşından itibaren işlem öncesi dönemden çıkmış ve somut işlemler dönemine girmiştir. 7-11/12 yaşları arasında görülen somut işlemler döneminin özelliği, bu evrede bulunan çocuğun somut biçimde verilen bilgiyi sistemli ve mantıklı biçimde işleyebilmesidir. 12 yaş ve üzerinde soyut işlemler dönemine ulaşanlar ise varsayımlar yapabilir, mantıksal sonuçlar çıkarabilir ve karmaşık soruları sistemli biçimde çözebilirler²⁵. Özellikle somut işlem evresinde, soyut dinsel konuları yeterince anlayamayan çocuklar bir takım güçlükler çekmektedirler. Bu durum da onların zihinlerinde bazı soru işaretlerinin varlığını sürdürmesine neden olmaktadır.

Öyleyse tam olarak şekillenmemiş olan inanç nasıl iman haline gelmektedir? Allport inancın gelişmesini yani inancın iman haline gelmesini tartışırken üç evre üzerinde durmaktadır: Birinci evre, duyularına, hayallerine ve işittiklerine ayırım yapmaksızın inanan çocuklarda görülür ve bu evre, *deneyimsizlik* ve *saflık* evresidir. Çocuğun ilk inançları duyduklarından oluşur. Çünkü çocuk için sözcükler, gerçekler kadar güzeldir. Bu inanç biçiminin bir kısmı yaşam boyunca sürer. Yetişkinler arasında varlığını sürdüren bazı inançlar, bu sorgulanmayan çocuksu ve irrasyonel inançla ilgilidir.

İnanç gelişiminin ikinci evresi, birinci evrenin yeniden şekillenmesi ile oluşur. İnsanın sahip olduğu çok çeşitli şüpheler, onun yaşamını alt üst eder ve onlar zekice düşünmenin olmazlarıdır. Nitekim bir kişi herhangi bir teslimiyette olasılıkları ortadan kaldırıncaya kadar yaratıcı düşünce ve gözleme dayanan bağımsız bir inanç oluşturma konusunda özgür değildir.

Üçüncü evre, olgun inanç evresidir. Olgun inanç, şüphenin dışında gelişir ve yaratıcı düşünce onda önemli bir konuma sahiptir. Biz değerlerimiz ve duygularımıza koşut olarak önemli inançlarımızı da geliştiririz. Örneğin "*ben eğitime, insan haklarına inanıyorum*" dediğim zaman, fiziksel varlığı olmayan bu objeler, benim tarafımdan sadece varlık olarak değil arzu edilir ve kişisel duygusal yapımla tamamen ahenkli olarak algılanır²⁶. Bu arzu ederek duygusal yapıyla ahenk içinde gelişme, iman için de geçerlidir. Diğer bir ifadeyle, gelişimin üçüncü evresinde, inancın nesnesi (İslâmî anlamda Allah), bireyin yaratıcı düşünce ve duygularıyla ilişkiye girdiği bir varlık haline gelir.

Allport'un inanç gelişimi konusundaki bu açıklamasına göre, bireyin olgun bir inanca sahip olabilmesi için çocukluk döneminin sözel ve irrasyonel

²⁵ J.M. Gander, W.H. Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, (Çev.: A. Dönmez, N. Çelen, B. Onur, Yay. Haz.: B. Onur), Ankara 2001, s. 178.

²⁶ Allport, *a.g.e.*, s. 139-140.

yonel inancı, daha sonra oluşan şüphelerle sarsılıp olasılıklar ortadan kaldırılarak olgunlaşmaya başlar. Üçüncü ve son evrede ise şüpheden ayrı ve yaratıcı düşünceye koşturarak gelişen inanç olgun bir iman haline alır. İnançın olgun iman haline gelmesi, Topçu'nun ifadesiyle onun "*insanın ruhunda süreklilik kazanması ve hayatına da hâkim olması*"²⁷ anlamına gelmektedir.

Bireyde görülen bu inanç gelişimi kendiliğinden olmaz. Onun değişim ve gelişim alt yapısını hazırlayan bazı etkenler vardır. Bireyin inanç gelişimini etkileyen ve onun inancının iman haline gelmesine zemin hazırlayan nedenleri Allport'la ortak bilimsel geleneğe sahip olan ünlü din psikologu Clark²⁸ "*inanç, nasıl iman haline alır?*" sorusunu sorarak ele alır. Ona göre inancın iman haline gelmesinin nedenleri şöyle sıralanabilir:

Çocuğun inancının olgunlaşmasında ailenin etkisi çok büyüktür. Çocuğa sevgi ve kolaylaştırıcı dinsel anlayışla yaklaşılacak ailelerde, çocuk çok fazla içsel çatışma yaşamadan dinsel deneyimler yaşar. Bu tür ailelerde çocuğun inancı gelişerek ilerler.

Çevredeki örnek kişiler de inancın gelişmesinde yadsınamaz bir öneme sahiptir. İnançlarını yaşadıkları bir iman haline getiren kişiler diğer bireylerin inanç gelişimi için canlı bir örnek oluştururlar.

Bireyin içinde yaşadığı toplumun oluşturduğu toplumsal kurumlar, onun inanç gelişimini etkiler. Çeşitli dernekler, okullar, birlikler, camiler insanların inanç gelişimine çeşitli biçim ve boyutlarda yön verir. Bu kurumlarla şu ya da bu şekilde ilişki kuran bireylerin inanç biçimleri, onların etkisiyle az veya çok değişime uğrar.

Dinsel inançların daha canlı bir şekilde yaşanmasında mistik deneyimler ve dinsel değişimler büyük etki taşımaktadır. Bazı olumsuzluklar görülmele birlikte, inancın olgun iman haline gelmesinde mistik deneyimler ve dinsel değişimlerin etkileri yadsınamaz. Çeşitli nedenlerle derin dinsel tecrübeler yaşayan insanların inançları, yaşadıkları bu deneyime bağlı olarak olgunlaşır. Yine herhangi bir nedenle bireyin dinsel inanç, anlayış ve yaşayışında meydana gelen değişimler onun inancının olgunlaşmasına katkıda bulunabilir.

Bireyin inancını etkileyen durumlardan biri de dışsal etkiler ve buhranlardır. İnsanlar, buhranlara beklenmedik biçimlerde tepki gösterirler. Talihsizlik bazı insanlar üzerinde olumlu etki yaparken bazı insanlar üzerinde olumsuz etki yapmaktadır. Bir kısım insanlar, savaş, deprem, kaza, kıt-

²⁷ Topçu, a.g.e., s. 139.

²⁸ Clark, a.g.e., s. 227-232.

lık gibi yaşadıkları olumsuzlukları, inançlarını geliştirmek için bir fırsat olarak kullanırlarken, bazıları bu durumları olumsuz bir bakış açısıyla değerlendirecek inançlarından daha da uzaklaşabilirler.

İnsanın bilinçli davranışlarda bulunabilmesi ve seçimler yapabilmesi de onun inancının gelişmesine katkıda bulunur. Seçim ve davranış konusunda taklit ve körü körüne bağlanmayı yeğleyen birey, büyük olasılıkla inanç konusunda da aynı durumu gösterir. Ama bir kişinin sorumluluğunu alabildiği özgür seçim ve davranışlar, onun iman gelişiminin kaynaklarından biri olarak kabul edilir. Çünkü özgür seçim ve davranış gösteren insanlar, inanç konusunda da kendi iç güçlerini kullanır. Kendi içsel değerleriyle hareket eden insan ise duygu, düşünce gibi duygusal ve zihinsel süreçleri kullanacağından, onun olgun bir imana ulaşma olasılığı daha yüksektir.

Bireyin inanç gelişimini çok yönlü etkileyen ve Clark'ın açık olarak ifade etmediği bir başka önemli etken ise onun duygu ve düşünce gelişimidir. Duygu ve düşünce dünyası daha geniş bir kavramla ruhsal dünyası gelişen ve zenginleşen bireyin inanç dünyası, duygu ve düşüncelerindeki gelişme ve değişmeye koşut olarak değişim ve gelişim gösterir. Çünkü bireyin inanç yapısı, onun diğer yaşayış alanlarından bağımsız değildir. Nitekim henüz soyut düşünce düzeyine ulaşamayan çocuklarda görülen antropomorfist Tanrı anlayışının soyut düşünce düzeyine ulaşan ergenlerde yerini yavaş yavaş soyut Tanrıya bıraktığı bilinmektedir. Ama soyut düşünme biçimini, çocukluk döneminde oluşturduğu dinsel inanca uygulayamayan insanlarda, inanç alanında bir değişimin olmadığı ya da çok az değişim görüldüğü ve böyle kişilerde çocuksu inanç biçiminin ömür boyu sürdüğü de bilinen bir gerçektir.

Diğer taraftan iman gelişimi ile psikolojik gelişimi birleştirerek bireyin inancının yörüngesini açıklamaya çalışan Fowler'in iman gelişimi kuramında, yapısal olarak birbirinden ayrı yedi aşama vardır. Bu aşamaların birinden diğerine geçiş, biyolojik olgunlaşmayı, duygusal ve bilişsel gelişmeyi, psikososyal deneyimi ve dinsel-kültürel etkileri içine alır. İnanç gelişiminde, bir evreden diğer bir evreye geçiş, otomatik veya kesin değildir²⁹. Ama yukarıda sayılan etkenlerden her biri evre geçişinin hazır olmasında önemli bir rol oynar. Bu evrelerden birinin dengesi, krizler, yenilikler ve bireyin temel bilgilerinin mevcut örüntülerini tehdit eden açılım deneyimleri tarafından altüst edildiğinde, geçiş kendi kendine ortaya çıkar. Sosyal, ekono-

²⁹ J.W. Fowler, "Pluralism and Oneness in Religious Experience-William James, Faith Development Theory, and Clinical Practice", in *Religion and the Clinical Practice of Psychology*, (ed. by Edward P. Shafranske), Washington 1986, s. 169.

mik ve politik çevrede ortaya çıkan bir değişim de evre geçişine katkıda bulunabilir³⁰.

Çalışmalarında iman (faith) kavramını kullanmayı yeğleyen Fowler'ın ileri sürdüğü iman gelişimi aşamaları şöyle özetlenebilir³¹.

1. *Evre: Temel İman (0-2 yaş), (Primal Faith)*: Bu evre bebeklik döneminde yaşanır. Çocuğun gelişmesi sırasında, anne-babası ve çevresiyle karşılıklı ilişkileri içinde şekillenir. Bu ilişkilerde güven oluşturmak için bir araya getirilen deneyimler, vücut ilişkisi ve bakımını, sözlü ve görsel etkileşimi, ritüel haline gelen ilk dönem oyunlarını, yeme içme ilişkilerini, çocuğun bakıcılarıyla arasında gelişen etkili uyumu içine alır. Bu evre dil ve sembol gelişiminin başlangıcıdır ve bu başlangıç evresinde ana-baba ile ilişkiler büyük öneme sahiptir. Yani inanç gelişiminin başlangıç evresi, anne-baba ve çevreyle ilişkiler bağlamında oluşan güven duygusuyla ilişkilidir.

2. *Evre: Sezgisel-İzdüşel İman (2-7 yaş) (Intuitive-Projective Faith)*: İlk çocukluk olaylarından ve ilişkilerinden kaynaklanan deneyimlerin duygusal ve algısal düzeninin yapıları, çocuğun deneyimlere anlam vermesinin ilk bilinçli çabalarında, denemelik ve değişime açık yönelimler oluşturur. Bu evrede, derin ve ileriye doğru uzanan düşünceler şekillenebilir. Bu düşünceler, imanın duygusal ve bilişsel temellerini oluşturur. Bilişsel gelişim henüz tamamlanmadığı için neden-sonuç ilişkisi tam olarak anlaşılabilir. İnanç/iman gelişiminin bu evresinde çocuk Tanrıyı hissetmeye ve ona bir biçim vermeye çalışır. Ancak çocuğun kafasındaki düşünce, gerçekten daha çok hikâyelerle ilişkilidir.

3. *Evre: Mitsel-Gerçek İman (7-12yaş) (Mythic-Literal Faith)*: Bir önceki evrenin duygusal ve düşünsel temelleri, bu yeni evrede hala etkili olmasına rağmen, düzenli düşünme, bilinçli yorumların ve deneyimlerin daha oturmuş biçimlerini oluşturmaya zemin hazırlar. Bu evrede düşünme işlemi tersine çevrilebilir yani neden-sonuç ilişkileri daha açık bir şekilde anlaşılabilir. Çocuk, yeni bir bakış açısıyla dünyasını kurabilir. Bu evrede, çocuk, henüz içselleşmiş duygular, tutumlar ve içsel yol göstericiler oluşturamamıştır. Bu dönemde, bireyin inandığı Tanrı, bireyin kendine has bir Tanrı değildir. Hala dış belirleyicilerin etkisi ağırlıktadır. Tanrı, bir kural koyucu ya da ebeveyn olarak düşünülür. O, iyilikleri ödüllendirir, kötülükleri cezalandırır.

³⁰ Fowler, "Faith and the Structuring of Meaning", s. 27.

³¹ Fowler, a.g.m., s. 15-40; A.y., "The Vocation of Faith Developmental Theory", s. 19-36; a.y., "Pluralism and Oneness in Religious Experience..." s. 169-176; G.K. Koenig, *Aging and God: Spiritual Pathways to Mental Health in Midlife and Later Years*, New York 1994, s. 87-93.

4. *Evre: Bireşimli-Geleneksel İman (Synthetic-Conventional Faith)*: Formel operasyonel düşüncenin ortaya çıkmasıyla, genç bireyin düşünme ve anlamlandırma yeteneği kanatlanmaya başlar. Soyut kavramları kullanma ve değerlendirme yeteneği ile genç birey, "düşünme" hakkında düşünmeye, hikâyeleri değerlendirmeye, onlara ad vermeye ve kendi anlamlarını sentezlemeye başlar. Bu aşamada birey, kendi manevî çevresini oluşturur. Tanrı inancı, sevme, anlama ve boyun eğmenin kişisel değeriyle bireyin dünyasında, yerini belirleme aşamasındadır. Genç birey, kendisini inançlara, değerlere ve çevresine bağlayan bireysel özelliklerini geliştirmeye çalışır. Birbirine aykırı öğeler içermesine rağmen, kimlik, inançlar ve değerler güçlü bir şekilde hissedilir. Bu evrede birey kendi dünya görüşü veya ideolojisi üzerinde durur ve onu yaşar. Bu dönemde, başkalarıyla ilişkiler son derece önemli olduğu için, Tanrıyla daha kişisel ilişkilere ihtiyaç duyulur. Özel ilişkiler geliştirilen Tanrı inancı, gencin benliğini geliştirir.

5. *Evre: Bireysel-Düşünsel İman (Individuativ-Reflective Faith)*: Bireysel-düşünsel iman, genç yetişkinlik dönemi ve sonrasında görülür. Bu aşamada, birbirini izleyen veya aynı anda ortaya çıkan iki durum belirir. Birincisi, daha önce kazanılan inançlar, değerler ve bağlılıkların eleştirel bir bakışla gözden geçirilmesi zorunluluğudur. Burada, dışsal otoriteye olan güvende bir eksilme görülür ve otoritenin yeni yeri benliktir. İnanç ve ideoloji, nesnel bir şekilde yeniden gözden geçirilir. Birey, sahip olduğu inanç ve ideoloji sistemlerini şimdi yeniden oluşturmak zorundadır. İkincisi ise, daha önceki roller ve ilişkiler tarafından oluşturulan benliğin, kimlik sorunu ile mücadeleye girmesi zorunluluğudur. Bu, şu anlama gelir: Birey yetişkinlik dönemine girmeden önce sahip olduğu çevre, roller ve sorumluluklara göre bir benlik geliştirir. Yetişkinlik dönemine girince, yeni dönemin getirdiği yeni çevre, rol ve sorumluluklara göre, yeni bir benlik geliştirir.

6. *Evre: Birleşik İman (Conjunctive Faith)*: Orta yaşın ilk dönemlerinde başlayan birleşik iman, daha önceki evrelerde yaşanan parçalı inanç yapısında birlik sağlamayı ifade eder. Bireysel-düşünsel evrede, benlik ve iman sınırları belirlidir. Yani onlar birbirlerinden ayrıdır. Ama birleşik evrede, yetki sahibi olmuş ben, kararlarını, değerlerini, inançlarını kendisi belirlediğini iddia eder. Ancak burada insanların çok çeşitli zihinsel yapıya sahip olduğunu da unutmamak gerekir. Bazıları bilinçli hareket ederlerken, bazıları büyük ölçüde bilinçsizce hareket edebilirler. Benliğin bu güçlü ve önemli bilinçsiz görünümü bireysel, toplumsal, kültürel ve bir ihtimal ilk örnek kaynaklıdır. Bu evrede insanı, anlaşılması ve bir bütün haline getirilmesi zor olan güdüler harekete geçirir. Birleşik evreye geçişte, birey, doğrulara farklı yönlerden ve farklı bakış açısıyla yaklaşımdan kaynaklanan gerilim-

le başa çıkmaya başlar. Bu evredeki birey, çok çeşitli bakış açıları arasındaki gerilimleri sürdürmeyi ve onları bir yönden öbür yöne eğmeyi reddetmeyi öğrenmelidir. Bu bağlamda, bireyin imanı, ortadan kaldırılamaz çelişkileri kabul etmeye başlamalıdır. Birleşik imanda, bireysel imanın mitolojiyi kabul etmeyen anlayışı aşılar. Sembol ve mitlerin çok boyutluluğunu ve yoğunluğunu kabul eden birey, onların ruhu aydınlatan ve ona aracı olan gücüne izin verir. Bu aşamada, birey, diğer din ve inanç geleneklerine de açık bir tutum sergiler.

7. *Evre: Evrensel İman (Universalizing Faith)*: Bu evre, orta yaş ve sonrasında görülür. Evrensel iman evresi, birleşik iman evresinin belirleyicileri olan kutupsal zıtlıkları kabul etmenin ötesine geçen bireylerin imanlarını ifade eder. Bu evrenin yapılması, birbiri ardına gelen evreler boyunca ortaya çıkan bir benlik temizlenmesi sürecinin radikal bir şekilde tamamlanması ile kendini gösterir. Evrensel imanda görülen özellik, temizlenme sürecinin tamamlanmasıdır. İnsan, daha önceki evrelerde, bir taraftan kendi kökleşmemişliği ile daha önce var olan düzenin parçaları arasında gerilim yaşamaya devam ederken diğer yandan sürekli gelişen ve değişen geniş bakış açısıyla yeni tabiatüstü düzenlere yönelir. Bununla birlikte evrensel iman aşamasında çok az insan bulunur. Psikodinamik olarak, evrensel iman evresine kadar gelen benlik, alışılmış savunma biçimlerinin ötesine geçer ve Tanrıyı algılamada ve sevmeye belirli bir temellendirmeye dayanan bir açıklık sergiler. Ayrıca, bu evredeki insanlar keskin görüş açlarına ve tutarsızlıklara sahiptirler ve onlar başkalarıyla ilişkilerinde hala bazı sıkıntılar gösterebilirler.

Fowler'ın yaşam boyu iman gelişimi kuramına göre, en büyük değişim yetişkinlik döneminde ortaya çıkmaktadır. Burada iman, insanın dünyaya bakış açısına ve gelişmesine göre devam eden bir olguyu içermektedir.

Fowler'ın iman gelişimi kuramı üzerine çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Jardine ve Viljoen'e göre, Fowler'ın kuramının en önemli özelliği, imanın içeriğini yani inançları ve değerleri, kişilikte imanın operasyonunu kolaylaştıran psikolojik etkenlerden yani bilişsel, duygusal ve toplumsal gelişmeden ayırmasıdır. Ona göre, aşkın gerçeklere anlam verme ve onlarla ilişki kurma biçiminin belirlendiği yol, altında düşünce, duygu ve sosyal olguların yattığı psikolojik yapılar tarafından belirlenir. O, dikkatini bu olgular üzerinde yoğunlaştırmaktadır³².

³² M.M. Jardine & H.G. Viljoen, "Fowler's Theory of Faith Development: An Evaluative Discussion", *Religious Education*, Volume: 87, Issue: 1. <http://search.epnet.com/direct.asp?i=96922SG82&db=aph>.

İnancın iman haline gelmesini etkileyen bu düşünceleri özetlemek gerekirse, inanç çocuksu ve irrasyonel olarak başlar, şüpheyile sorgulanarak gelişir ve yaratıcı düşünceyle olgunlaşır. Bu süreç, bireyin psikososyal gelişim aşamalarıyla koşut bir görünüm arz eder. Diğer taraftan bilinçli aileler, örnek kişiler, kurumlar, mistik deneyimler, çevrede meydana gelen çeşitli olaylar, yaşanan buhranlar, bilinçli davranışlar, seçimler, bireyin duygu ve düşünce dünyasında ortaya çıkan değişim ve gelişimler inancın imana evrimini sağlayan etkenler olarak sıralanabilir.

İnanç, İman ve Şüphe

İnsanın inancı, bir anda olup biten bir durum değildir. Onun oluşması bazen çok uzun duygusal ve zihinsel süreçler gerektirir. İşte bu süreçler sırasında birey bazı şüpheler yaşamaktadır. Günlük dildeki anlamı düşünüldüğünde, şüphe herhangi bir konuda kararsızlık durumunu ifade eder. Konu inanç olunca da şüphenin aynı anlamı geçerlidir. İnanma konusunda da bireyin kararsızlığı görülür. Ancak buradaki kararsızlık, inanılana götürecek kanıtların yetersizliğinden olabileceği gibi inanılan şeyin özelliklerinden de olabilir.

Özcan inanca ilişkin şüpheyi, şüphelenilen konuya yani onun inanca ilişkin konumuna göre “*imana zıt olan*” ve “*imana götüren*” şüphe olarak ikiye ayırmaktadır. İmana zıt olan şüphe inanılan varlığın irrasyonel olduğu düşüncesinden kaynaklanır. Bu irrasyonel durum ortadan kaldırılmadan imana ulaşamaz. Bu durumda, insanın yaşadığı zihinsel süreçler, onu imandan uzaklaştırır. Diğer taraftan imana götüren şüphe ise “*bilimsel şüphedir*”. Bu şüphe inanca ulaşmak için başvurulan bir şüphe biçimidir. Yani bu şüphe iman için bir anlamda gereklidir ve iman onunla kemale ulaşır³³. Özcan daha çok felsefi bir bakış açısıyla konuya yaklaşarak ikili bir sınıflamaya gitmektedir. Oysa bizim burada üzerinde duracağımız konu, şüphenin felsefi anlamından daha çok psikolojik boyutudur. İnsan inanç konusunda neden şüphe taşımaktadır? Onu şüpheyeye götüren etkenler nelerdir? Şüphelenme sırasında hangi zihinsel ve duygusal halleri yaşamaktadır? gibi sorular din psikolojisini daha yakından ilgilendirmektedir. Nitekim Allport’a göre de herhangi bir şüphenin mantıksal olup olmadığına karar vermek psikoloğun işi değildir. Psikoloğun işi, ruhsal yaşamın evrensel ve gerekli bir parçası olan bu süreci anlamak ve açıklamaktır. O, şüphe sürecini anlamamanın, insanın inanç ya da inançsızlık temelini inandırıcılığını belirlemede önemli olduğunu düşünür. Her insan kendine özgü bir geçmiş, örüntü

³³ Özcan, a.g.e., s. 41-43.

ve yanlış anlama derecesi taşımakla beraber genel olarak görülen şüphe biçimleri vardır ve herhangi bir kişi bu şüphe biçimlerinden birini ya da birkaçını bir arada taşıyabilir³⁴. Bu, insanın şüpheden tamamen kurtulamayacağı anlamına gelmektedir. İnansa da inanmasa da insanın zaman zaman bazı şüpheler taşıdığı bir gerçektir. İnanmayan insan hem kendi doğruları hem de inananların doğruları hakkında şüpheye düşmektedir. İnanan insan ise kendi doğrularına ilişkin şüpheler taşımaktadır. Şimdi bu şüphelerin kaynaklarını Allport ve Clark'a dayanarak görelim.

Allport insanın şüphelerini çeşitli başlıklar altında tartışır.

Tepkisel-olumsuz şüphe: Bu şüphe biçiminin örneği, dua sırasında yakınında patlayan bir mermiyle yaralanan askerin durumunda olduğu gibi zihinsel sarsıntı görülür ve bu keskin olumsuzluk, duygusal olarak denetlenemez. Dua ettiği sırada büyük bir şokla karşılaşan kişi, duasının hiç işe yaramadığını düşünerek Yaratıcıya karşı olumsuz tepkiler gösterebilir. Ani bir şokla ortaya çıkan bu durumu, kısa sürede denetim altına almak da zordur. Kısacası şiddetli bir şok, olumlu bir tutumu olumsuzla çevirebilir.

Tepkisel şüphenin bir diğer biçimi bilinçaltı ruhsal yaşamından kaynaklanır. Dinsel duygu, Freud'un dediği gibi, çocuğun babasına olan tutumunun uzantısında temelleniyorsa, babaya karşı olan bastırılmış düşmanlığın yansıtma yoluyla Tanrıya yönlendirilebileceği düşünülebilir. Çünkü Freud'a göre Tanrıya inanma, babaya yönelik sevgi ve bağımlılığın yansımasıdır. Bu ise ateizmin, babaya olan düşmanlığın bir yansıması olarak kabul edilebileceği anlamına gelmektedir.

Allport burada din ile ateist arasındaki ilişkiye de dikkat çeker. Ona göre, ateşli bir ateist, dine karşı sert bir tepki göstermekle, dinsel yaşam biçimine olan derin bir ilgiyi açığa vurmaktadır. Çünkü "teпки oluşturma", psikologların, gerçek ilgilerini şiddetli protestolarla gizleyenler için kullandıkları bir terimdir³⁵. İnsan, bazen ilgilerini gizlemek için karşıt tepki gösterebilir. Bu durum genel bir yansıtma olup, ilginin tamamen yön değiştirmiş bir halidir.

Buna göre tepkisel şüphe, yaşanan şiddetli şok durumlarından, bilinçaltı ruhsal yaşamlarından ve insanın çeşitli nedenlerle açığa vuramadığı duygu ve düşüncelerine karşı, bir savunma mekanizması geliştirerek tepki oluşturmaktan kaynaklanabilmektedir.

Bireyin ilgilerine karşılık bulamamasından kaynaklanan şüphe: Bu şüphe biçimi bireyin kendi ilgilerine karşı ilgi görmemesinden kaynaklanır. Dinsel

³⁴ Allport, a.g.e., s. 117.

³⁵ A.g.e., s. 117-118.

gelişimin ilk ben-merkezli durumu, olgunlaşmamış bir görünüm arz eder. Örneğin, kişisel çıkarlarını aramaya başlayan çocuğa, duaları, beklentileri doğrultusunda hizmet etmeyebilir. Bu ise onun dine ilişkin düşüncelerinde kuşkulara yer açabilir. Nitekim "dua mermileri durduramaz, onlar, inana da inanmayana da işler. Din benim için hayatî bir anlam taşımaz" gibi sözler kıdemli askerlerin nakaratlarıdır. Bunlar göstermektedir ki, kendilik çıkarına odaklanan bir inanç, dağılmaya mahkûmdur. İnancın devam edebilmesi için, inanan insanın kişisel kaprislerin ötesine uzanan bir evreni düşlemesi gerekir. Böylece bireysel basit ilgileri aşan yüce ilgi ve değerlere demir atılır³⁶. Öyleyse, bireyin çıkarlarına doğrudan hizmet etmeye yarayan bir araç olarak görülen inanç, her an dağılabilir. O halde, inancın varlığını sürdürebilmesinin temel koşullarından biri, onun kişisel çıkarlardan daha yüce değerlere yönelmesidir.

Clark'a göre bu tür şüpheler kişinin kendisinden kaynaklanır. Bunların en barizleri, bireyin bazı basit benlik ilgilerinin izlerini taşır. Bir kişi, bir istek için dua eder de isteği karşılanmazsa, dua etmeyi bırakabilir. Örneğin, dindar bir ailede yetişen bir genç, hasta olan kız kardeşinin sağlığı için uzun süre arzulu bir biçimde dua eder ve kardeşi buna rağmen ölürse bu durum, onu şüphenin kucağına itebilir. Dinsel gelişim aşamasında, bu örneğe benzer psikolojik olaylarla karşılaşmayan çok az dindar insan vardır. Birçok insan, bu tür krizlerin çeşitli biçimleriyle karşılaşır. Ama şüphenin bazı heyecan verici kıpırtıları olmaksızın ancak duygusuz insanlar onlarla yaşar. Bu tür şüpheler, bireyin kendilik ilgilerinin açık aykırılıklarını ve genellikle bilinçsiz olarak dine karşı olumsuz tutumlara yol açan karmaşık kişisel deneyimleri içerir³⁷. İnanç gelişiminin ilkel basamaklarında görülen bu şüpheler, bir yönden inancın olgunlaşmasına da katkıda bulunabilir. Olgun dinsel inanca sahip bireylerde ise bu tür şüpheler kendilerine yer bulamazlar.

Geleneksel dinin eksikliklerinden kaynaklanan şüpheler: Geleneksel dinde görülen samimiyetsizlik ve başarısızlıklar, özellikle gençlerde kuşku doğurmaktadır. Örneğin ibadet yerlerinin çevresinde kümelenen dilenciler, geleneksel din tarihinde görülen baskı, hile, yalan, işkence gibi olumsuzluklar, gençlerin din ve inanç konusunda şüpheye düşmesine neden olur³⁸. Dikkat edilirse bu şüpheler, bir yönden inancın olgunlaşmasına da katkıda bulunabilir. Olgun dinsel inanca sahip bireylerde ise bu tür şüpheler kendilerine yer bulamazlar.

³⁶ A.g.e., s. 119-120.

³⁷ Clark, a.g.e., s. 142.

³⁸ Alport, a.g.e., s. 120-121.

yaşanışında görülen olumsuzluklar, bazı insanlarda şüphelere yol açmaktadır. Özellikle dini kullanarak çıkar sağlama ya da makam, mevki, güç, iktidar elde etmeye çalışanlara yönelik bakışlar, şüpheyeye yol açmaktadır.

Bu şüphe biçimi geleneksel dinin ve dindar insanın eksikliklerinin üzerinde durulmasından kaynaklanır. İnsanlar kendi konumlarına mazeret olarak dini eleştirirler. Bunun için izledikleri yol ise dinsel kurumların yanlışlıklarını dile getirmektir. Bu savunma biçimi, şüphe kaynağı olarak başkalarından daha çok savunmacının kendini aldatır. Oysa dine gerçekten ilgi gösterenler, genel olarak onun desteklerinin devam etmesini isterler ve bir taraftan yapıcı eleştiriler yaparken diğer taraftan onun taraftarı olabilirler³⁹. Clark'ın bu ifadesine göre dine karşı zaten önyargılı olan insanlar, kendi düşüncelerinin doğruluğunu savunmak için dinin geleneksel yaşanış biçimini eleştirmektedirler.

Tanrı anlayışından kaynaklanan şüphe: Dinler tarihine bakıldığında, başlangıçta tanrıların çokluğu dikkat çeker. Tek tanrı anlayışı, daha sonra gelir. Orijinalinde Tanrılar tabiatla sınırlıdır ve insanlarla ilişkide keyfidir. İlk Tanrılar öncelikli olarak tabiatla ilgiliyken daha sonra bireyselliği ödüllendiren bireylerin tanrısı geldi. İnsandan farklı olmayan ilk Tanrılar uzak tahtlara çıkarıldı. Zamanla insan, kendisinin farkına vardıkça Tanrı insanla yakınlılaşta. Tanrı anlayışındaki bu görecelik, insanların zihninde soru işaretleri oluşturdu⁴⁰. Oysa din ve Tanrı inancının kaynağına ilişkin bu tür çok Tanrı-çı ve tabiatçı anlayışlar, kanıtlanmış olmayıp sadece birer varsayımdan ibarettir. Diğer taraftan bu gün din ve Tanrı inancının kaynağı olarak tek Tanrı-çı kuramların daha fazla ilgi gören anlayışlar olduğu⁴¹ dinler tarihçileri tarafından belirtilmektedir.

Clark, Tanrı anlayışının yanında dinlerin kaynaklarına ilişkin açıklamaların da bazı insanlar için kuşku kaynağı olabileceğini ileri sürmektedir. Ona göre dinsel yaşamın, ilahi gereksinim ve ilgilerden daha çok insan ifadeleri olduğu düşüncesi de şüphe kaynağı olarak değerlendirilebilir. Örneğin Eski Yunan Tanrıları, Yunanların kendi güç ve yardımcılarını temsil eder. Bu, bazı insanlar için dinin doğruluğunun ve değerinin kanıtı olarak görülürken, bazı insanların düşüncelerini daha farklı yönlere çevirmekte⁴² ve onların kafasında soru işaretleri oluşturmaktadır.

³⁹ Clark, *a.g.e.*, s. 143.

⁴⁰ Alport, *a.g.e.*, s. 121.

⁴¹ G. Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara 1986, c. XXVIII, s. 237/245; K. Demirci, *Dinlerin Dejenereasyonu*, İstanbul 1985, s. 15/16.

⁴² Clark, *a.g.e.*, s. 143.

Dinsel arayışın kaynaklarıyla ilişkili şüphe: Bu şüphe psikolojik alanda çok yaygın olarak üzerinde durulan bir şüphedir ve inancın aklileştirilmesiyle ilgilidir. Bir ateist, inancın akli olmadığını, insanın kendisine öğretilen şeye inandığını söyleyebilir. Ama aynı şey kendisi için de geçerlidir. Kendisine de inançsızlık ya da inananlar hakkındaki düşüncesi öğretilmiş olabilir. Diğer bir ifadeyle, inancın kaynağı insanın geçmişinde saklı ise, inançsızlığın kaynağı da insanın geçmişinde bulunabilir. Öte yandan inancın kaynağı onun doğruluğu ile ilgili hiçbir şey söylemez. Çünkü o, işlevsel bağımsızlık kazanmıştır⁴³. İncanın kaynak bakımından işlevsel bağımsızlık kazanması, insanın inancının ilk güdüsünün önemli olmadığı, çünkü şu anda inancın güdüsünün ilk güdüden tamamen farklı olduğu ve onun geleceğe yönelik olduğu anlamına gelmektedir. Böyle olunca, inanç, insana öğretilmiş olabilir. Ama onun öğretilmiş olması şu andaki değerini değiştirmez. Çünkü şu andaki değeri inanan insanın geleceğe dönük niyetleriyle ilişkilidir. Artık inanan insan açısından inancın geçmişle bağı kalmamıştır.

Bilimsel şüphe: Bilimsel şüphe bilim adamının bilimsel düşünme zevkinde kaynaklanır. Çünkü şüpheci tutum onun özelliklerinden biridir ve dine bakışını etkileyebilir. Olgun dindar bir düşünür için bilimsel düşünmenin çerçevesi, insan yaşamının her alanını kuşatma konusunda yeterli değildir. Çünkü her insanın yaşamı, bilimin kesinliklerinden uzak olasılıklarla ilişkilidir. Ahlâkî ve politik bağlanmalar, aşkın nefrete üstünlüğü, hiçbir bilimsel zemine dayanmaz. Dinsel bakış açısına göre bilim adamı, profesyonel düşünce ile yaşamının diğer alanlarını uyumlu hale getiremeyen dağınık bir varlık alanında yaşar. Onun sınırlı zevkleri duyarlılığına engel olur⁴⁴. Çünkü bilim, insanın bütün sorularına özellikle var oluşsal sorularına doyurucu yanıtlar verememektedir.

Bu arada belirtmek gerekir ki, bu gün din ile bilim arasındaki çatışma yayıflamaktadır. Çünkü son zamanlarda, gençler önce bilimi öğreniyor. Nükleer fiziği, biyolojiyi, psikolojiyi, insanın evrenin bir parçası olduğunu öğreniyor. Sonra bunların yeterli olup olmadığını merak ediyor. İnsanın hayalleri, idealleri, amaçları, değerleri nedir? İlk sebep nedir? Gencin bu tür sorularına din, bilimden daha geniş ve doyurucu yanıtlar veriyor⁴⁵. Bu da onun kafasındaki soruları ve şüpheleri ortadan kaldırıyor.

Allport'un bilimsel şüphe diye ifade ettiği şüphe biçimini Clark *alışılmış şüphe* diye ifade eder. Çünkü ona göre, bilimsel şüphe bilim adamının dü-

⁴³ Allport, *a.g.e.*, s. 123-124.

⁴⁴ *A.g.e.*, s. 125-128.

⁴⁵ *A.g.e.*, s. 132-133.

şünme sürecinin özelliğidir. Bilimsel çabanın başarısı, özel bilimsel bir doğruyu kabule isteksiz olmaya dayanır. Gerçeğin şu andaki durumunu algılamayla ilgili devam eden kuşku, bilimsel ilerlemenin nedenlerinden biridir. Nitekim atomun parçalanamayacağına ilişkin bilimsel dogma kabul edilseydi, bugün atom bombası olmayacaktı. Ancak bilimsel bilginin sınırlı olduğu ve değer ve din alanına uzanamayacağı da bilinmelidir⁴⁶. Nitekim insanların karşılaştıkları akla aykırı ve çelişkili gibi görünen birçok şey vardır ki, dinsel inanç olmaksızın onları anlamak ve açıklamak ya çok zor ya da imkânsızdır⁴⁷. İnsan, bunların içinden ancak din yardımıyla çıkabilmektedir.

Referans şüphesi: En yaygın şüphelerden biri de referans şüphesidir. Bu şüphe, dinsel öğretinin özel kavramları ile kabul edilebilir kanıt arasında ortaya çıkan çatışmadan kaynaklanır. Yirminci yüzyılın insanı cehennemi, cenneti, insan vücudunun yeniden canlanmasını, mucize benzeri birçok şeyi nasıl anlayabilir⁴⁸. Pozitivizmin genel geçer görüş olarak kabul edildiği modern çağın insanı, kafasında oluşturduğu pozitivist düşünce kalıplarıyla dinin birçok kavramını anlamakta güçlük çekmektedir.

Birçok insan dinsel öğretinin çok özel kavramlarını düşündüğünde, kelimesi kelimesine anlamla mecazi anlam arasında bocalayabilir. Duyusal izlenimlerle doğrulanamayanı gerçek olarak kabul etmeyen pozitivizm, insanın inançlarını batıl olarak değerlendirir ve metafizik düşünceler, ahlâkî değerler ve tabiatüstü kavramlarla ilgili olarak anlaşılır biçimde konuşulabileceğini reddeder⁴⁹. Ama unutulmamalıdır ki, bir insanın bir sembol ve kavrama itiraz etmesi, onun kendisiyle ilgilidir. Çünkü insanların kişilikleri ve donanımları çok farklıdır. Din dili bir yaşam biçiminin ve değerlerin benimsenmesi üzerinde durur. Onun için önemli olan insan tabiatının olgunlaşması ve bilginin tamamlanmasıdır. Bundan dolayı üzerinde durulması gereken şey, özel bir alan değil, genel olarak değerlendirme yapmaktır. İnsan parça parça sembol ve düşüncelerle uğraşınca daha çok referans şüphesiyle karşılaşmaktadır. Ama dinin uzun vadeli amacına döndüğünde şüpheleri kaybolabilir⁵⁰.

Allport'un referans şüphesi diye ifade ettiği şüphe biçimini Clark *harfi harfine açıklama ve anlama çalışmalarından kaynaklanan şüphe* olarak adlandırır. Bu şüphe biçimi daha çok dinsel metinlerin mecaz kullandığı alan-

⁴⁶ Clark, a.g.e., s. 144.

⁴⁷ Tolstoy, a.g.e., s. 30-31.

⁴⁸ Allport, a.g.e., s. 133.

⁴⁹ A.g.e., s. 135.

⁵⁰ A.g.e., s. 136-38.

larda görülür. Nasıl ki psikologlar insan zihniyle ilgili açıklamalar yaparken mecaz kullanıyorlarsa ve bazı konuları ifade etmekte dil bakımından yetersiz kalıyorlarsa, dinsel alana ilişkin konularda da mecazları kullanmak bir zorunluluk olabilir. İnançlı ebeveyn ve dindar eğitimciler, gerçek (fact) ile doğru (truth)yu birbirinden ayırırlar. Gerçek, ruhsal alanın değişiminde, en önemli şey değildir. Doğru ise önerilebilen en ince şeydir, ama tam olarak tanımlanamaz⁵¹.

Bundan dolayı dinsel inanç, inanan kişinin düşünce ve yaratıcı ifade gücüne bağlıdır. Burada iki alana sahibiz: Biri, bilim adamının etkisinde olan gerçek alanıdır. Diğeri ise düşüncenin etkin olduğu doğru ve iman alanıdır ki burada dinsel zihin yapısı etkin haldedir. Din dünyası büyük ölçüde yaratıcı düşünceye sahip insan, peygamber ve azizler dünyasıdır. Bilim adamı, bilim adamı olarak burada işlem yapamaz. Harfi harfine anlam çıkarmaya çalışan kişi şüpheli olabilir. Çünkü farklı dilleri kullanan bilim dili ile din dili arasındaki farkı görmez⁵². Konuya bilim adamı mantığı ile yaklaşıldığında bir takım şüphelerin kendini göstermesi kaçınılmaz olabilir. Çünkü din gerçeklerden daha çok doğrularla ilgilenmektedir ve bilim dilinden farklı bir dil, bir şiir dili kullanmaktadır. Dinin kavramlarının anlaşılmasında izlenecek belki de en kolay yol, onu "ait olduğu dil ve kültür bağlamında ele alıp değerlendirmektir"⁵³. Buna göre referans şüphesi, gerçek ile doğruyu, bilim dili ile din dilini, bilim adamının düşünme yöntemiyle inanan insanın düşünme biçimini birbirinden ayıramamaktan kaynaklanmaktadır.

Clark, Allport'un şüphenin kaynaklarına ilişkin görüşlerine katılır ve onlara büyü ile dinin karışmasından kaynaklanan şüpheyi ekler.

Büyü ile dinin karışmasından kaynaklanan şüphe: Büyüsel tutumun tipik özelliği, uygun ibadet ya da beddualarla insanın Tanrıyı herhangi bir konuda zorlayabileceği ya da etkileyebileceği düşüncesidir. Nitekim dua eden insan, Tanrının duasını kabul etme ve ona çözüm üretme konusunda bir zorunluluk taşıdığını düşündüğü için bu düşüncesi gerçekleşmeyince şüpheye düşebilir. Bu durum geleneksel dindarlar arasında çok yaygındır. Dindar insan büyüsel bir öncülle yola çıkarsa agnostik ya da ateist bir düşünce yoluna doğru kayabilir. Böyle kişiler, dinin Tanrıyı insanın iradesi yönünde harekete ikna etmeye çalışan girişimleri barındırmadığını ve insanın çabalarının Tanrının iradesine uyumlu olmak olduğunu düşünmezler. İnsan

⁵¹ Clark, a.g.e., s. 145.

⁵² A.g.e., s. 146.

⁵³ T. Koç, *Din Dili*, Kayseri 1995, s. 265.

Tanrının iradesini öğrenebilir ve yaşamını onun iradesiyle uyumlu hale getirebilir⁵⁴. Oysa dinde esas olan, Tanrının insana değil, insanın Tanrıya uymasıdır.

Allport ve Clark'ın üzerinde durduğu bu şüphelere bir şüphe daha eklenebilir. Bilindiği gibi ergenlik dönemi, bireyde çeşitli bunalımların ortaya çıktığı bir dönemdir. İşte bu dönemde *ergenlik şüphesi* diyebileceğimiz bir şüphe biçimi görülmektedir. Bu şüphenin kaynağı inanılan değer değil, bireyin içinde bulunduğu gelişim evresidir. Hayatın birçok alanına sorgulamacı ve şüpheci bir yaklaşım gösteren ergen, dinsel değerlere de aynı ruh haliyle yaklaşır ve dinsel inançlarını sorgular ve onlarla ilgili birtakım şüpheler taşır. Nitekim Vergote'a göre "*ergenlik, imanda şüphe yaşadır*" ve ergenlerin dinsel şüphelerinin üç ana kaynağı vardır: 1) Artık ergen bağımsızlığını ilan etme aşamasına gelmiştir ve bunun sonucu olarak otoriteye başkaldırır. Bu başkaldırı, çevreden sorgulamadan ve kolayca alınan dinsel inançlara da yönelebilir. 2) Ergenin kendi düşünce ve duygu gelişimine bağlı olarak gösterdiği bazı davranışların dinî ve ahlâkî değerlere ters düşmesi onu suçluluk duygusuna itebilir. Bu suçluluk duygusundan kurtulmak isteyen ergen, dinsel inançlarına ilişkin bazı olumsuz duygu ve düşünceler geliştirebilir. 3) Anne-babasının, arkadaşlarının, öğretmenlerinin kısacası birlikte yaşadığı insanların kendisine olan sevgisinden şüphe eden genç, yaşamın anlamsızlığı duygusuna kapılarak dinel değerlere de güvenini yitirebilir⁵⁵. Ama hemen belirtmek gerekir ki, yukarıda ifade ettiğimiz gibi ergenlikte görülen bu şüphe biçimi, bireyin gelişim evresiyle ilgilidir ve 16-17 yaşlarında yatışarak yerini daha olgun bir inanca yani imana bırakabilir.

Bütün bunları söylerken, şüphenin sadece olumsuzluklar kaynağı olmadığını da belirtmeliyiz. Çünkü şüphe, inancın olgunlaşmasına katkıda bulunabilir. O, inanç alanı için yaratıcı bir etkiyi de içinde taşımaktadır. İnanca ilişkin kabullerimizi sorgulamak, inancımızın daha da canlanmasına ve onun bizim için ne kadar önemli olduğunu anlamamıza yardım edebilir. Nitekim inançlarına ilişkin şüpheden kaçan bir kişi, kendi yapısına uymayan bir kesinlik ararken özgürlüklerini sınırlar. Oysa derinleşen bir iman, belirli inançları sıkı sıkıya tutmaya gereksinim duymaz⁵⁶. Hökelekli inancın gereklerinin yerine getirilme düzeyi ile ilgili olan bu tür şüpheyi "*sadakat şüphesi*"⁵⁷ olarak adlandırmaktadır. Bundan anlaşılmaktadır ki, insanın be-

⁵⁴ Clark, a.g.e., s. 146-147.

⁵⁵ A. Vergote, "Ergenlikte Din", (Çev. E. Fırat), AÜİFD, Ankara 1981, c. XXIV, s. 588-592.

⁵⁶ Meadow & Kahoe, a.g.e., s. 259.

⁵⁷ Hökelekli, a.g.e., s. 200.

lirli bir düzeyde şüphe taşıması ve bu şüpheyi inançlarını sorgulamada kullanması, onun inançlarının derinleşerek iman haline gelmesine katkıda bulunmaktadır.

Sonuç

İnanç, iman ve şüphe konusuna topluca baktığımızda, şöyle bir sonuca varmaktayız: İnanç ve iman birbirinden farklı ama kopuk olmayan kavramlardır. İmanın kaynağını oluşturan inanç gelişerek iman haline gelmektedir. Hem inançta, hem de imanda, şüphe yaşanabilmektedir.

İnanç ile iman birbirinden farklıdır. Çünkü inanç, genel, toplumsal, imana göre daha kesin, ifade edilir, bilişsel, ilkel ve statik süreçlerin daha yoğun olduğu bir görünüm arz etmektedir. İman ise özel, bireysel, inanca göre daha riskli, tecrübe edilir, gelişmiş ve inanılan varlığa, yani Allah'a karşı sıcak duygular içeren bir yaşayıştır.

İnanç	İman
Genel	Özel
Toplumsal	Bireysel
Daha kesin	Risk taşır
İfade edilir	Tecrübe edilir
Bilişsel	Duygusal
İlkel	Gelişmiş
Statik	Nesnesine karşı pozitif duygu taşır

İnanç ile iman arasındaki farkı ortaya koymak için böyle bir ayırım yapılmakla birlikte, sınırın bu kadar kesin çizgilerle ayrılamayacağını da ifade etmekte yarar vardır. Örneğin "iman duygusaldır" ifadesinden imanda bilişsel hiçbir özelliğin olmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. İmanın bilişsel yönü vardır ama bunun ağırlığı azdır. Aziz Thomas gibi ifade etmek gerekirse, insanın imana ulaşmasında tek başına akıl yetersiz kalmaktadır⁵⁸.

Bir başka açıdan dinsel inanç ve iman, inanan ile inanılan arasındaki bir ilişki biçimi olarak değerlendirilebilir. Bu ilişkinin iki yönü vardır. Bunlardan biri insanî diğeri de ilahî yöndür. Din psikolojisi, bu ilişkinin insanî yönü ile ilgilenmektedir. İşte burada bir benzetme yapmak gerekirse bu ilişkide, inancın resmiyet ve mesafeyi; imanın ise yakınlık, sıcaklık, içtenlik, dostluk, güven, sadakat, bağlanma ve teslim olmayı temsil ettiği söylenebilir.

Başta dönecek olursak, burada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta inancın iman haline gelme sürecidir. Bu konuya şöyle bir soruyla

58 S. Dönmez, *Aziz Thomas'ta Felsefe - Teoloji İlişkisi: Bilgi ve İnanç*, Ankara 2004, s. 98-99.

girebiliriz: "Her dinsel inanç, iman haline gelir mi?" İnanç iman haline gelir ama her inancın iman haline geldiğini söylemek zordur. İnancın iman haline gelmesinde iki temel etken vardır. Bunlardan biri insanın kişilik yapısı, diğeri ise içinde yaşadığı koşullardır. Bu, bazı bireylerin kişilik yapılarının bir sonucu olarak daha akılcı ve pozitivist düşüncelere eğilimli olduklarından ya da içinde buldukları çevrenin onları bu şekilde eğitmesinden dolayı sade bir inanca sahip olabilecekleri ama bu inançlarını iman haline getirmekte çok zorlanacakları anlamına gelmektedir. Diğer taraftan kişilik yapısı, duygusal ve zihinsel bakımdan bütünlük gösteren bireyler, inançlarını daha kolay iman haline getirebilirler. Böyle kişilere çevresel koşullar da destek sağlarsa inanç düzeyinden iman düzeyine geçmeleri çok zor olmaz.

Ancak, şunu belirtmek gerekir ki, May'in dediği gibi, günümüz insanının temel sorunlarından biri de kendi donanımlarını bütünlük içinde kullanamamasıdır. Özellikle son iki yüzyılda insanın mantığına olan güveni onu kendi duygularından uzaklaştırmıştır⁵⁹. Bu durumda duygu dünyası fakirleşen ve boşalan insan, kanadı kırılmış kuşa dönmüştür. O, inanmış ama sadece mantığını kullanıp duygularını görmezlikten geldiği için iman edememiştir.

Çünkü insan duygu ve düşüncelerini birleştirdiği zaman uzak ufuklara açılabilir. Burada düşünceler insanın hangi davranışları sergilemesi gerektiği konusunda ona yardımcı olurken, duyguları amaçlı davranışların itici güçlerini oluşturmaktadır. Bir benzetme kullanmak gerekirse "*mantıklı düşünceler geminin dümeni, duygular ise... yakıttır*"⁶⁰. Bunlardan birinin olmaması, insanı yarım bırakacağından, insan bunları bütünleştirdiği zaman her türlü gelişim ve ilerleme için hazır hale gelmektedir.

İnsanın inancının iman haline gelmesi, yani onun mantık ve duygularının dinsel inanç noktasında buluşarak yola çıkması için kuşkusuz bazı ateşleyici güdülere gereksinim vardır. Bu güdüler, insanın şüpheleri, sahip olacağı yaratıcı düşünce, çocuk için sevgi ve hoşgörü ortamı oluşturan bir aile, çevredeki örnek kişiler, toplumsal kurumlar, mistik deneyimler, dışsal olaylar, buhranlar, bilinçli davranış ve seçimler olarak sıralanabilir.

İnanç ve iman ilişkili olduğu bir diğer kavram şüphe dir. Genel olarak baktığımızda iki farklı şüphe ile karşılaşmaktayız: a) İnanç aşamasında ortaya çıkabilen şüphe b) İman aşamasında ortaya çıkabilen şüphe.

İnanç aşamasında ortaya çıkan şüpheler, insanın inancının iman haline gelmesine katkıda bulunabileceği gibi, inançlarını tamamen kaybetmesine

⁵⁹ R. May, *Kendini Arayan İnsan*, (Çev.: A. Karpat), İstanbul 2000, s. 42.

⁶⁰ Ü. Dökmen, *Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Varolmak Gelişmek Uzlaşmak*, İstanbul 2000, s. 112.

de neden olabilir. İnanç aşamasında karşılaşılan şüphe biçimlerini şöyle sıralayabiliriz: Tepkisel-olumsuz şüphe, insanın ilgilerine karşılık bulamamasından kaynaklanan şüphe, geleneksel dinin eksikliklerinden kaynaklanan şüphe, Tanrı anlayışından kaynaklanan şüphe, dinsel arayışın kaynaklarıyla ilgili şüphe, bilimsel şüphe, referans şüphesi, büyü ile dinin karıştırılmasından kaynaklanan şüphe, ergenlik şüphesi.

İman aşamasında görülen şüphe ise imanın daha da güçlenmesine zemin hazırlayan şüphe biçimidir ve *sadakat şüphesi* olarak adlandırılmaktadır.

Bütün bunlara baktığımızda şöyle bir sonuca varabiliriz: İnançta daha çok bilişsel süreçler görülürken, imanda bilişsel süreçlerle birlikte ve onlardan daha yoğun olarak duygusal süreçler ön plana çıkmaktadır. Öyle ise iman, inancın gelişmiş ve daha da öznelleşmiş bir halidir. Bu anlamda iman, inanılan değerlerin içte ve derinden yaşanması olarak ifade edilebilir. Çünkü imanda, insanın kendine özgü ruhsal özellikleri hep birlikte canlanmaktadır. Bu canlanış, insanın iman ettiği değerle bütünleşerek zirveye çıkmaktadır ve bu bütünleşmeye *güven ve teslimiyet* temel oluşturmaktadır. Çünkü İslâmî dil ile söylemek gerekirse, Allah'a iman, müslümanın ona güvenmesi ve teslim olmasıyla gerçekleşir. O halde *iman, insanın bütün donanımlarıyla, güven ve teslimiyet temelinde Allah ile bütünleşmesi* olarak belirlenebilir.

Bu bağlamda, şüphenin inanç ve iman ile ilişkisine dönersek, şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır: Daha önce ifade ettiğimiz gibi, şüphe daha çok inanç aşamasında kendine yer bulmaktadır. Çünkü daha çok bilişsel süreçlerin hâkim olduğu inanç aşamasında, *güven duygusu* henüz yeterince gelişmemiştir. Güven duygusunun bulunmadığı ya da yeterli gelişmeyi gösteremediği yerlerde, şüphe ortaya çıkar. Çünkü bir yerde güven yoksa şüphe, şüphe yoksa güven vardır ve bu ikisi birbirleriyle ters orantılıdır. Biri güçlenirken diğeri zayıflar. Aslında insanda güven duygusu her zaman vardır. Ama yeterince gelişmemiş ve zayıf kalmış güven duygusunun yerini şüphe doldurmaktadır.

İman aşamasında ise güven duygusu gelişip teslimiyete dönüştüğünden, şüphe burada kendisine yer bulamamaktadır. Çünkü güvenin olduğu yerde kendine yer bulamayan şüphe, güvenin ileri aşaması diyebileceğimiz teslimiyetin hâkim olduğu bir alanda yok olma durumuyla karşı karşıya kalmaktadır.

Diğer taraftan iman aşamasında görülen *sadakat şüphesi* ise güven yoksunluğu ile ilgili değil, güvenin yeterince gelişip gelişmediği ile ilgili bir durumdur ve güvenin gelişerek teslimiyete dönüşmesine katkıda bulunan geçici bir süreçtir.